

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
The Journal of Social Sciences Institute
Sayı/Issue:38 – Sayfa / Page: 443-460
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info
Geliş/Received: 22.10.2017 Kabul/Accepted: 03.12.2017

MİLLÎ MÜCADELEDE TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNİN KURULMASI VE AZERBAIJAN

ESTABLISHMENT OF TURKISH-RUSSIAN RELATIONS IN NATIONAL STRUGGLE AND AZERBAIJAN

Dr. Söhrab MUSTAFAYEV
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi
sohrapsm@gmail.com

Öz

XX. Yüzyıl'da emperyalizm hız kesmeden yayılmaya devam ederken, sömürgecilğe karşı mücadele etme fikri giderek şiddetini arttırmıştır. Anti-emperyalist mücadele fikrinin en önemli tezahürlerinden biri de Anadolu topraklarında meydana gelmiştir. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın yayılmacı fikirlerin başını çektiği dönemde Türk ve Rus hükümetleri sömürgecilerin faaliyetlerine karşı ortak tavır olarak gizli bir ittifak kurmuştur. İki ülkenin de geçiş dönemi yaşadığı yıllarda kurulan gizli ittifak, emperyalizmin bu ülkeleri tamamen sömürmesine engel olmuştur. Ancak kuruluş sürecini tamamlayan Sovyet Rusya'nın, emperyalizm konusunda diğer devletlerden geri kalmadığı kısa zaman sonra anlaşılmıştır. Rus emperyalizmi, Çarlık Rusya'dan sonra bu defa da Sovyet Rusya olarak karşımıza çıkmıştır. Sovyet Rusya'nın yayılmacı politikalarının ilk önce Azerbaycan'da ortaya çıkması, Bolşeviklerin asıl amaçlarını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan, Sovyet Rusya.

Abstract

While the imperialism continued to significantly expand in the 20th century, the idea of fighting against colonialism was increasingly violent. One of the most important manifestations of the idea of anti-imperialist struggle has come to fruition in Anatolia. Especially during the period when the expansionist ideas of England and France were leading, the Turkish and

Russian governments formed a secret alliance by taking a common attitude towards the activities of the colonialists. The secret alliance, which was established during the years when two countries were going through a period of transition, prevented these countries from being swallowed by imperialism. However, after a while, it appeared that the Soviet Russia, which had completed the establishment process by that time, did not fall behind the other states in regard of the imperialism. This time Russian imperialism has emerged as a Soviet Russia after Tsarist Russia. The fact that the new policies of the Russians have emerged in Azerbaijan for the first time has enabled the real purpose to be deciphered.

Keywords: National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Azerbaijan, Soviet Russia.

Giriş

Trablusgarp ve Balkan savaşlarının ardından 1914'te I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri safında giren Osmanlı Devleti, dört senelik bir savaşın sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamış ve savaştan mağlup olarak ayrılmıştır. Uzun zamandır "*Hasta Adam*" olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında paylaşmak isteyen İtilaf Devletleri, vakit kaybetmeden emperyalist tasarılarını uygulamaya başlamış ve donanmaları aracılığı ile 13 Kasım 1918'de İstanbul'u işgal etmişlerdir. Tesadüfen tam da o gün İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, işgal donanmalarını görünce yanındakilere; "*geldikleri gibi giderler*" (Aydemir 1999: 309) demiştir. Onun bu sözü, temenniden çok, bir öngörü niteliğinde idi.

Sömürgeci devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki tasarıları, Anadolu'da anti-emperyalist mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Bu dönemde henüz yeni kurulmuş bir devlet olan Sovyet Rusya, kendisini de tehdit eden İtilaf Devletleri'ne ve onların yayılcı politikalarına karşı çıkmıştır. Daha 1917'de gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklayarak İtilaf Devletleri'nin planlarını ifşa eden Bolşevikler, 1 Mayıs 1919 tarihli "*Dünya İşçilerine*" ve 13 Eylül 1919 tarihli "*Türkiye İşçi ve Köylülerine*" adlı demeçler ile de Türkiye'deki vaziyet ile yakından ilgilendiklerini göstermişlerdir. Özellikle ikinci demeç oldukça uzun ve önemlidir. Bu demeçte işgalciler ve İstanbul'daki Osmanlı yöneticileri sert bir dille eleştirilmiştir (Armaoğlu 2014: 276-277).

Büyük Millet Meclisi (BMM)'nin açılmasının hemen ardından Meclis Başkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa'nın dış politikadaki ilk girişimi Sovyet Rusya'ya yönelik olmuştur. Bolşeviklerin Türklere yana tavır almaları, yeni kurulan Ankara Hükümeti'ni bu yöne sevk eden en önemli etkenidir. Uzun yıllardan beri mücadele halinde olan iki ülkenin değişen siyasî atmosferde yakın ilişki zemini araması ve

sonrasında kurdukları gizli ittifak, Türk bağımsızlık savaşında belirleyici bir unsur olmuştur. Sovyetlerin Anadolu'ya gönderdiği yardımlar, millî mücadele için hayati bir önem taşımıştır. Ancak Türk-Rus ilişkilerinden bahsederken her şeyin sorunsuz olduğunu düşünmek yanlış olur. Bir defa uzun yıllardır birbiriyle mücadele eden iki ülkenin karşılıklı güven problemi yaşadığını da belirtmek gerekir. Güvensizliğin yarattığı kuşku, ikili ilişkilerde zaman zaman sorunlar doğurmuştur. Ayrıca somut problemler de ilişkileri çıkmaza sokan bir diğer etkenidir. Özellikle Bolşevik yönetiminin Ermenistan için Türkiye'den toprak talep etmesi, hükümetler arasında ihtilafa neden olmuştur. Misak-ı Milli'ye tamamen aykırı olan bu istek sorunlara yol açmıştır.

Türkiye ve Rusya arasında sorun yaratan bir diğer konu ise Azerbaycan'dır. Rusların bölgeyi tekrar egemenliklerine katma isteği ve Türkiye'nin Azerbaycan konusundaki hassasiyeti bu anlamda yaşanan problemlere temel oluşturmuştur. 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını elde eden Azerbaycan, 27 Nisan 1920'de yeniden Rus hâkimiyetine girmiştir. Bu işgal, Rusların emperyalizm pastasından pay almak istediklerini göstermekte ve onların da sömürgeci bir politika izlediklerini kanıtlamaktadır.

1. İlk İlişkilerin Kurulması

Tarih boyunca birbiri ile mücadele halinde olan Türk ve Rus halkları için Bolşevik İhtilâli, ilişkilerde normalleşmenin başlangıcı olmuştur. Devrimin hemen ardından 9 Kasım 1917'de Sovyet Rusya ilk iş olarak, Osmanlı topraklarının paylaşılması üzerine yapılan gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamıştır. 20 Kasım 1917'de Lenin ve Stalin, "*Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine*" başlıklı broşürde şunları belirtmiştir:

"Tahtından indirilmiş Çar'ın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski Hükümeti'nin onayladığı, İstanbul'un ele geçirilmesine ait gizli antlaşmanın yırtılarak yok edildiğini bildiririz. Rusya Cumhuriyeti ve Hükümeti Halk Komiserleri Konseyi, başkalarına ait olan toprakların gasp edilmesinin şiddetle karşısındadır. İstanbul, Müslüman Türklerin elinde kalmalıdır." (Perinçek 2014: 18-19).

Bu ifadeler Türkiye'de Bolşevik sempatisinin doğmasına sebep olmuştur. Hatta gizli antlaşmaların *Pravda* ve *İzvestia* gazeteslerinde yer alması üzerine, Türkiye'de faaliyet gösteren İkdam gazetesi; "*Aferin Bolşevikler*" şeklinde bir manşet atmıştır (Kocabaşoğlu-Berge 2006: 112-113). Bu gelişmeler daha sonraki dönemde kurulacak olan Türk-Rus ilişkileri için büyük önem taşımaktadır. Ancak kurulan ilişkilerin temelinde tam bir samimiyetin olduğunu düşünmek elbette yanlış olur. Hele de Türkler ve Ruslar gibi yıllarca birbirleriyle sa-

vaşmış iki milletin hemen dostluk çerçevesinde ilişki kurmaları beklemezdi. Ruslar, ihtilâlden sonra kendilerine yönelebilecek emperyalist bir saldırıdan çekinmekteydi. Böyle bir saldırının gelme ihtimali en kuvvetli bölge Osmanlı Devleti'nin elindeki boğazlardı. Eğer boğazlar İtilaf kuvvetlerinin eline geçerse, bu durum Bolşevikler için büyük bir tehlike yaratırdı. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile kurulacak ilişkilere büyük önem veren Ruslar, hem boğazlardan hem de güneyden kendilerini tehdit edebilecek tüm tehlikeleri bertaraf etmek istiyordu. Fransız gazeteci Pertinaks'ın 2 Kasım 1918'de Echo de Paris gazetesinde; *"Rusya'ya karşı harekât için askerî üsse sahibiz"* (Perinçek 2014: 20) demesi, Rusların korkularında ne denli haklı olduklarını kanıtlamaktadır. Bu tarihte Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan mağlubiyetle ayrıldığını göz önüne alırsak, bu üssün boğazlar olduğu şüphesizdir.

Türk bağımsızlık hareketinin önderi Mustafa Kemal Paşa, dönemin siyasi dinamiklerini göz önüne alarak Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerin Türkiye'nin geleceği açısından ne denli büyük önem taşıdığını görmüştür. Samsun'a gelişinden yaklaşık bir hafta sonra, 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa'nın burada Rus yetkililerle görüştüğü de iddia edilmektedir. Bu iddianın sahibi Albay Hüsametdin Ertürk, Havza'daki Rus mümessilinin Albay Budiyeni olduğunu belirtmektedir. Fakat böyle bir görüşmenin gerçekleşmediğini düşünenler de vardır. Bir başka iddia ise, bu kişinin Albay Budiyeni değil, Budu Mdivani olabileceğidir (Perinçek 2014: 35). Havza'da bir görüşme yapıldığını iddia eden Albay Hüsametdin Ertürk şunları söylemektedir:

"Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, sıcak suları ile şöhret almış bu şirin beldede (Havza) tam 22 gün kalmışlar, buraya kadar gelmiş bir Sovyet heyeti ile görüşmüşlerdi. Heyetin başında Rus Albay Budiyeni bulunuyordu. Albay, Mustafa Kemal'e; Bolşevik Rusya'nın silah ve cephane yardımını vaat ediyor, buna mukabil müşterek düşmanları olan İtilaf Devletleri'ne karşı mücadeleye davet ediyordu."

Rus Albay'ın *"İtilaf Devletleri'ne karşı ortak mücadele"* çağrısı dışında başka talepleri de olmuştur. En önemli talebi, millî mücadele başarıyla sonuçlandıktan sonra Türkiye'de Bolşevik bir yönetimin kurulmasıydı. Bu isteği de dile getiren Albay Budiyeni, Mustafa Kemal Paşa'dan olumlu cevap almıştır. Mustafa Kemal Paşa, Albay Budiyeni'ye; *"devlet sosyalizmi adı verilen bir yönetimin kabul edileceğini"* bildirmiştir (Tansu 2011: 375). Fakat bunlar, Ruslardan yardım alabilmek adına söylenmiş oyalama sözlerdi. Çünkü Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir gibi paşalar başta olmak üzere, millî mü-

cadelenin önde gelen birçok ismi böyle bir amaç taşımıyordu. Mustafa Kemal Paşa daha 1919'da Bolşevizm ile ilgili şunları söylemiştir:

“Bolşeviklere gelince, bizim ülkemizde bu öğretinin hiçbir biçimde yeri olamaz. Dinimiz, geleneklerimiz aynı zamanda sosyal yapımız böyle bir düşüncenin yerleşmesine elverişli değildir. Türkiye’de ne büyük kapitalistler, ne de milyonlarca zanaatçı ve işçi vardır. Öte yandan tarım alanında bir sorunumuz yoktur. Son olarak toplumsal açıdan dinsel ilkelerimiz bizi Bolşevikliği benimsemekten uzak tutmaktadır.” (Mete 2003: 35).

2. Büyük Millet Meclisi’nin Açılması ve Türk-Rus İlişkileri

Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelerek bağımsızlık hareketini buradan yönetmeye karar vermiştir. Bu kararı vermesinde etkili olan sebep, Sivas'ın İstanbul'a uzak kalmasıdır. 16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u resmen işgal etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart'ta tüm ilgili birimlere (askerî ve sivil yöneticiler) bir emir göndererek derhal seçim yapılmasını ve seçilen kişilerin Ankara'ya gönderilmesini istemiştir (Ayıışı 2014: 155). Böylelikle 23 Nisan 1920'de Birinci Meclis Ankara'da açılmıştır. BMM'nin açılmasından sonra Ankara Hükümeti'nin dış politikadaki ilk hamlesi, Sovyet Rusya ile kurulan iyi ilişkilere resmiyet kazandırılması olmuştur. Bunun için Lenin'e 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa tarafından bir mektup gönderilmiştir. Mektup şöyledir:

“Rus Bolşevikleriyle bütün çalışmalarımızı ve askeri harekâtımızı birleştirme zorunluluğunu kabul etmekteyiz. Bolşeviklerin emperyalist hükümetlere karşı savaşmayı ve bütün masum ulusları emperyalistlerin hegemonyasından kurtarmayı amaç edinmiş olduklarına inanıyoruz. Ayrıca ülkemizi işgal eden emperyalist kuvvetleri saf dışı bırakmak ve emperyalizme karşı girişilen genel savaşı sürdürebilmek amacıyla yurt içindeki gücümüzü arttırmak için, Sovyetler Birliği'nin bize ilk önce 5 milyon altın lira vermesini, yapılacak görüşmelerde tutar miktarı kararlaştırılacak; silah, cephane ve bunlardan başka askeri teknik malzeme ve tıbbi malzeme ile birliklerimizin ihtiyacını karşılayacak gıda maddesi sağlanmasını istemekteyiz.” (Vandov 2014: 48-49).

Aslında bu, Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan Lenin'e yazdığı bir mektup değildir. Bu mektup, 18 Nisan'da Kâzım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuba verilen cevap üzerinde değişiklik yapılması ile ortaya çıkmıştır. Yani aslında mektubun muhatabı Lenin değil, Kâzım Karabekir Paşa'dır. Mektuba; *“BMM'nin Moskova'daki Sovyet Hükümeti'ne Birinci Teklifnamesi-*

dir” (Çolak 2010: 49) ibaresi eklenmiş ve mektup Lenin’e gönderilmiştir¹. İbrahim Efendi’nin götürdüğü mektup yol koşullarının elverişsiz olmasından dolayı ancak bir ay sonra Lenin’e ulaştırılabildiği. Rusların Azerbaycan konusundaki niyetlerini daha önce fark eden Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1920 tarihli mektubunda; “*Azerbaycan’a Bolşevik esasları ve amalini kabul ettirmeyi*” taahhüt etmekteydi. Ancak daha Mustafa Kemal Paşa’nın mektubu Moskova’ya ulaşmadan, XI. Kızıl Ordu 27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ı işgal etmiştir. Ankara Hükümeti Bakü’nün işgal edildiğini ancak 1 Mayıs’ta öğrenebilmiştir (Ağayev 2008: 175). Bu olayın hemen akabinde Türk hükümeti, Rusya’ya bir heyet gönderilmesinin çok faydalı olacağını düşünerek, Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyeti Moskova’ya göndermiştir. Bu heyetin amacı, Türk-Rus ilişkilerine resmiyet kazandırmaktı. Mustafa Kemal Paşa, Moskova’ya gönderilen heyetle ilgili olarak şunları söylemiştir:

“*Efendiler, kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin dışişleri konularında verdiği ilk karar, Moskova’ya bir heyet gönderilmesi olmuştur. Heyet, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’in başkanlığında idi. İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey üye bulunuyordu. 11 Mayıs 1920’de Ankara’dan hareket eden heyetin asıl görevi Rusya ile ilişki kurmaktı.*” (Atatürk 2010: 346).

8 Mayıs’ta talimatı² alan heyet, 11 Mayıs’ta yola çıkmış ve 19 Temmuz 1920’de Moskova’ya vararak (Yerasimos 1979: 233) görüşmelere başlamıştır. Ancak yapılan görüşmeler beklenen keyfiyette olmamıştır. Türk tarafının çabalarına rağmen Ruslar, hâlâ Ermeniler için bir şeyler koparma peşindeydi. Bu durum, kurulması kuvvetli muhtemel ilişkileri zora sokmaktaydı. Heyet başkanı Bekir Sami Bey, 30 Ağustos’ta yazdığı raporda Rus istekleri karşısında ne yapılması gerektiğini sormuş, Ankara’nın cevabı ise; “*Misak-ı Milli’nin kayıtsız şartsız tanınması*” (Tansel 1991: 67) olmuştur. Anlaşılan Ruslar, Türklerle kurmayı düşündükleri ilişkilerde samimi olmamakla birlikte bir şeyler koparma niyetindeydiler. Bu durum ilişkilerde zaman zaman güvensizlik yaratmıştır. Lakin Ankara Hükümeti daima Ruslarla yakın ilişki kurmaktan yanaydı. Mustafa Kemal Paşa’nın BMM’nde yaptığı şu konuşma onun harici siyasete³ ve Ruslara bakışını göstermektedir:

¹ Mektubun aslı için bkz. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, c. III, Emre Yayınları, İstanbul 1995, 1423-1424.

² Talimatnâme metni için bkz. Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Millî Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, 233.

³ Mustafa Kemal Atatürk’ün harici siyaseti için bkz. Hüner Tuncer, **Atatürkçü Dış Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011; Tevfik Rüştü Aras, **Atatürk’ün Dış Politikası**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

“Müstakil bir devlet bütün dünyanın milletleriyle, hükümetleriyle sulh yapar. Hali sulhta bulunduğu devletlerden menafii müşterek olanlarla da ittifaklar yapabilir. Binaenaleyh Rusya ile mevcut olan ve her gün tezayüt eden münasebatı dostanemiz garp âlemi ile namütenahi hali harpte bulunmamızı istilzam edemez.” (TBMM ZC. I/7, İ: 139: 10).

Bolşeviklerin Misak-ı Millî’ye tamamen zıt talepleri Türk tarafında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Türk bağımsızlık hareketinin manifestosu sayılan Misak-ı Millî’nin Ruslar tarafından tavizsiz kabul edilmesini isteyen Mustafa Kemal Paşa, Sovyet temsilcisi Budu Mdivani ile görüşerek Rusları bu isteklerinden vazgeçirmiştir (Mikail 2014: 55). Sivas Kongresi’nde belirlenen Misak-ı Millî, kurulacak olan Türk devletinin sınırlarını belirlemekteydi. Bu dönemde Türk dış politikasının esasları Misak-ı Millî’ye göre şekillenmişti. Bu nedenle, Ruslarla kurulacak iyi ilişkiler söz konusu olsa bile millî mücadele önderlerinin bu konuda taviz vermesi mümkün değildi (Tuncer 2010: 16).

Mustafa Kemal Paşa’nın 26 Nisan tarihli mektubunu alan Lenin’in talimatına esasen, Çiçerin’in 3 Haziran’da verdiği cevapta (Yerasimos 1979: 238); “Sovyet Hükümeti, tüm halklara kendi kaderlerini tayin etme hakkını tanıma ilkesine kesinlikle bağlıdır” (Vandov 2014: 49) denilmiştir⁴. Lakin Çiçerin’in bu sözleri, 27 Nisan’daki işgalle çelişmektedir. Çiçerin’in verdiği cevabın Türk Hükümeti için esas önemi, Rusların kurulmak istenen ilişkilere sıcak bakmasıdır. Çiçerin cevabında; “iki halk arasında kurulacak ilişkinin temellerini atmaktan dolayı mutluluk duyduğunu” (Vandov 1979: 50) dile getirmiştir. Çiçerin’in mektubunun yanı sıra, ilişkilerin güçlenmesi için Rusya’dan da Türkiye’ye heyetler gelmiştir. Birkaç gayri resmî ziyaretin ardından Rusların Türkiye’ye yaptığı ilk resmî ziyaret Eylül 1920’de Upmal başkanlığında gerçekleşmiştir. Heyetin ataşemiliteri Ali Oruc Bağirov, Kâzım Karabekir Paşa ve Celaleddin Arif Bey ile görüşmeler yapmıştır. Bu ziyaret hakkında Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’ne bir demeç

⁴ Akdes Nimet Kurat, Çiçerin’in bu mektubunun Mustafa Kemal Paşa’nın mektubuna cevap niteliği taşıyamayacağını belirtmektedir. Bunun nedeni olarak da, Çiçerin’in mektubunda yer alan 4. maddede; Lazistan, Kürdistan, Ermenistan ve Doğu Trakya gibi bölgelerde halkın kendi kaderlerinin kendileri tarafından tayin edilmesi prensibinden bahsedilmekte ve Mustafa Kemal Paşa’nın da bu şartı kabul ettiği bildirilmektedir. Ancak Misak-ı Millî’ye tamamen ters olan bu prensibin Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmesinin imkânsız olduğunu belirten Kurat, “Çiçerin’in kendi mektubuna Mustafa Kemal Paşa’ya cevap süsü verdiğini” ifade etmektedir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, “Sovyetler Tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya Atfedilen Aslında Olmayan 26 Nisan Tarihli Mektuba Dair”, **Türk Kültürü Dergisi**, S: 99, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, 189-193.

veren Mustafa Kemal Paşa; “*gelenler, dostlarımız ve yoldaşlarımızdır. Aynı yolda yürüyen, aynı amaca doğru giden yoldaşlar*” (Perinçek 2014: 68). demiştir.

İkili münasebetleri güçlendirmek adına Türk tarafının attığı diğer bir adım da, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Büyükelçisi olarak görevlendirilmesidir. Moskova'ya giden Ali Fuat Paşa'nın büyükelçilik heyeti oldukça geniş tutulmuştur. Bunun nedeni ise, Bolşeviklerin Anadolu'ya gönderecekleri silah ve para yardımı idi (Keskin 2013: 131). Heyet Aralık ayı başlarında yola çıkmış, bu yolculuk sırasında bir hafta Tiflis'te kalmıştır (Gökay 1998: 119). Mustafa Kemal Paşa'nın çok yakın arkadaşı ve millî mücadelenin ilk komutanlarından biri olan Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçisi olarak atanması, Ankara Hükümeti'nin harici siyasasında Rusya'nın ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Diplomatik anlamda bu gelişmeler yaşanırken, askerî sahada da çok önemli hadiseler cereyan etmekteydi. Kâzım Karabekir Paşa liderliğindeki Türk ordusu, doğu harekâtını⁵ başarıya ulaştırmış ve Ermeniler barış istemek zorunda kalmışlardı. 22 Kasım 1920'de başlayan görüşmeler olumlu sonuçlanmış ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla birlikte Ermeniler, Türk topraklarındaki tüm haklarından vazgeçmiş ve Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını belirtmişlerdir. Böylece Doğu Anadolu'daki Türk birlikleri de Batı cephesine kaydırılmıştır (Öcal 2010: 150). Batı cephesine yapılan bu takviye, Yunan ordusunun durdurulmasında ve Türk ordusunun taarruz gücünü ele geçirmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

3. Moskova Antlaşması ve Sonrasındaki İlişkiler

Ali Fuat Paşa başkanlığındaki büyükelçilik heyetinin yola çıkmasının ardından, Sovyet Hükümeti'nin Ankara Hükümeti ile bir antlaşma yapmak istediği BMM'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey başkanlığındaki bir başka heyet Moskova'ya gönderilmiştir. Heyet 14 Aralık 1920'de yola çıkmış ve 7 Ocak 1921'de Kars'ta Ali Fuat Paşa heyeti ile buluşmuştur (Perinçek 2014: 96). Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle heyet başkanı olarak Yusuf Kemal Bey'i seçmesi önemlidir. Yusuf Kemal Bey Rusya'yı bilen ve dış politikada oldukça başarılı bir siyasetçiydi (Nur 1993: 2).

⁵ Ermeni çetelerine karşı yapılan harekât için bkz. Taha Akyol, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2015, 236-244.

İki ülke arasındaki görüşmelerin oldukça sıklaştığı bu dönemde, Moskova destekli Türkiye Komünist Partisi lideri Mustafa Suphi⁶ ve 14 arkadaşı Bakü'den hareket ederek Ankara'ya gelmek istemişlerdir. Ancak Ankara Hükümeti buna izin vermemiş ve 28-29 Ocak 1921'de Mustafa Suphi ve arkadaşlarını bir takaya bindirerek geri göndermiştir. Bundan sonra konu ile ilgili bilinen tek şey, takanın kazaya uğraması ve içindeki herkesin ölmesidir. Bu olay tarihe; “*Karadeniz Vakası*” (Gökay 1998:145) olarak geçmiştir. Karadeniz Vakası her ne kadar Türk-Rus münasebetlerine çok ciddi bir zarar vermemişse de, Rus yazarlar bu konu üzerinde uzun müddet durmuşlardır. Örneğin, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ikinci ölüm yıl dönümünde bir eser yayınlayan Sovyet yazarlar, eserin giriş kısmında; “*1921 yılının Kânûn-i Sâni'sinde 15 Türk komünistini Türkiye burjuvazisi Karadeniz'de boğdu*” (Aslan 1997: 346) diyerek, hadiseyi unutmadıklarını ve suçlunun Türk hükümeti olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu hadise hâlâ da aydınlığa kavuşturulmuş değildir.

26 Şubat 1921'de iki ülke yetkilileri Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında toplanmıştır. Türk heyetini Yusuf Kemal Bey, Rıza Nur Bey ve Ali Fuat Paşa temsil ederken, Rus heyetini Çiçerin ve Korkmazov temsil etmiştir (Keskin 2013:143). Uzun süren görüşmelerin ardından Türkiye ve Sovyet Rusya temsilcileri arasında 16 Mart 1921'de Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın isminde ittifak kelimesi kullanılsa da, antlaşmanın uygulanış biçimi iki ülke arasında bir ittifakın olduğunu açıkça göstermektedir. İki ülkenin de ortak çıkarları doğrultusunda imzalanmış bu antlaşma, Türk ve Rus hükümetlerinin ittifak konusundaki kararlı tutumunu açıkça ortaya koymaktadır (Soysal 2000: 33). Ayrıca antlaşmanın giriş kısmında yer alan ifadelerde şu hususlar belirtilmiştir:

“Ulusların kardeşliği ve halkların kendi yazgılarını özgürce belirleme hakkını tanımak konusunda anlaşılan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Şuraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, emperyalizme karşı mücadeledeki dayanışmalarını ve bu iki halktan herhangi biri için söz konusu olan güçlüğü diğer halkın durumunu da kötüleştireceği olgusunu göz önünde bulundurarak ve aralarında sürekli ve yürekte karşılıklı ilişkiler ve her iki tarafın karşılıklı çıkarlarında temellenen kopmaz ve içten bir dostluk kurmak isteği ile dolu olarak bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamaya karar verdiler.” (Şamsutdinov 1999: 208).

⁶ Mustafa Suphi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK Yayınları, Ankara 1997; Hamit Erdem, **Mustafa Suphi Bir Yaşam Bir Ölüm**, Sel Yayıncılık, İstanbul 1999.

Antlaşmanın içeriği Türk tarafı için son derece önemli maddeler ihtiva etmektedir. Sovyet Rusya, Sevr Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmiş, ayrıca Misak-ı Millî'yi de kabul etmiştir. Batum Gürcistan'a bırakılırken, Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak kabul edilmiştir. Boğazlar konusunda da Türk tarafının çıkarları gözetilecek şekilde bir anlaşma sağlanmıştır. Böylece Türk tarafı uzun uğraşlar sonucu amacına ulaşmış, ancak Batum'dan vazgeçerek Misak-ı Millî'den ilk defa taviz vermek zorunda kalmıştır (Gürün 2010: 68). Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey 24 Mart 1921'de antlaşmaya ilişkin olarak şunları kaydetmiştir:

“Efendiler! Sosyalist Federatif- Şûralar Cumhuriyeti Hükümetiyle bir ittifak yahut itilâf akdetmek maksadıyla bundan akdem Rusya'ya, Moskova'ya gönderilmiş olan heyeti murahhasımızın nihayet matlup olan senedi resmîyi akdetmiş olduğu gayri resmî bir surette Heyeti Celilenizin malûmudur.” (TBMM ZC. I/9, İ: 11: 17).

4. Ermeni Zulmü ve Azerbaycan Türklerinin İsyân Hareketleri

Ermeni çeteleri, Anadolu'daki katliam faaliyetlerinden sonra yönünü Azerbaycan bölgesine çevirmiştir (Kardaş, 2015:179-180). Bakü'deki Bolşeviklerle birlikte hareket etmeye başlayan bu çetelerin faaliyetleri sonunda birçok Azerbaycan Türkü Bakü'yü terk etmek zorunda kalmıştır. Sadece Bakü'de öldürülen insanların sayısı 8 ila 10 bin arasındaydı. Ermeni çete lideri Andranik, 60.000'den fazla insanın Bakü'den göç etmesine sebep olmuştur. Nahçıvan ve Güney Azerbaycan'da 420 köy yakılıp yıkılmıştır (McCarthy 2009: 30). Ermeni çeteleri bu katliamları yaparken⁷, zaman zaman Bolşeviklik adı altına da saklanmışlardır. Hatta bu konuyu araştırmak ve araştırmannın sonuçlarını dünya kamuoyuna ilan etmek için bir komisyon kurulması da kararlaştırılmıştır (BCA, 930. 01. 5. 80. 1.). Ermeni çetelerinin 30 Mart- 3 Nisan 1918 tarihleri arasında Azerbaycan'da gerçekleştirdiği katliamlar oldukça geniş çaplı ve kanlı olmuştur. Bakü dışında; Deveçi, Sadan, Çarhane, Zaglıcan, Alihanlı, Eynibulag, Nardaran, Siyazan, Rahimli, Surra, Gülimler, But-But, Andrey-Abad, Haliler, Karakaşlı,

⁷ Ermenilerin Azerbaycan'da yaptıkları katliamlar için bkz. Leonard Ramsden Hartill, **Bir Ermenin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922**, çev. Sipahi Çataltepe, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990; Bilal N. Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yayınları, İstanbul 2006; Muhittin Nalbantoğlu, **Rus Yarbayın Ağzından Türklere Karşı Ermeni Vahşeti Dün Türkiye Bugün Azerbaycan**, Tokar Yayınları, İstanbul 2009; Boran Aziz, **Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı**, çev. Sebahattin Şimşir, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Aşağı Kuşu, Sarvan, Amirhaim, Tura ve Aygün (BCA, 930. 01. 2. 27. 1.) de Ermeni katliamına ve barbarlığına maruz kalmıştır⁸.

Ermeni katliamlarının izleri henüz tam olarak silinmemişken, 27 Nisan 1920'de Bolşevik XI. Kızıl Ordu Azerbaycan'a girmiş ve kısa süre sonra Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulmuştur. Azerbaycan'da Bolşevik rejiminin ilan edilmesinin ardından kurulan Sovyet Azerbaycan'ının Ankara'daki temsilcisi İbrahim Ebilov idi. İbrahim Ebilov, Türkiye'yi ve Mustafa Kemal Paşa'yı seven, aynı zamanda Sovyet Rusya ile Türkiye'nin yakın ilişki kurması için çaba harcayan bir diplomattı. Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türk ve Rus hükümetleri arasında meydana gelen bir takım sorunların çözümünde önemli rol oynayan Ebilov, Temmuz 1921'de Lenin ile görüşerek Menşeviklerin ve İtilaf Devletleri'nin iki ülke arasındaki ilişkileri bozmaya çalıştığını bildirmiştir (Amanoğlu 2003: 23). Özellikle İngilizler, Kafkas ülkelerinin bağımsızlıklarını destekleyerek, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bağlantıyı kesmeye çalışmışlardır.

Türk Komünist Fırkası 30 Nisan'da; *“Türk Komünistleri Tarafından Azerbaycan Türklerine”* başlıklı bir bildiri yayınlamak, Azerbaycan Türklerinin yeni yönetim biçimine destek olmalarını istemiştir. Bu bildirin amacı, Azerbaycan Türklerini yeni sistem içinde bağımsız olacaklarına inandırmaktı. Ancak asıl amacın Azerbaycan topraklarında Rus istek ve arzularına cevap verecek sorunsuz bir emperyalist sistem kurma çabası olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır.

Çiçerin'in bir konuşma sırasında; *“Rusya, sanayisini mazot esaslı üzerine kurmuştur, buna muhtaçtır. İstedığımız petrolü bedelini ödeyerek bile alamıyorduk. Buna, bunun için mecburduk... Ama biliniz ki Azerbaycan'ın istiklali baki kalacaktır”* (Ağayev 2008: 186) diyerek asıl amacın yeraltı kaynakları olduğunu (Kardaş, 2017:13-14) açıkça belirtmiştir. Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal eder etmez Ruslar, 450 milyon pud petrolü (Şimşir 2013: 112) ve 750 bin pud pamuğu (Ağayev 2008: 187) *“Lenin'e hediye”* adı altında Moskova'ya götürerek asıl amaçlarını göstermişlerdir. Mehmet Emin Resulzade'nin de dediği gibi; *“Bolşevikler, Azerbaycan'a Petersburglu seleflerinden daha fazla sefalet, ıstırap ve şanssızlık getirdiler.”* Mehmet Emin Resulzade'nin bu sözlerini doğrularcasına Neriman Nerimanov da *“Bolşevikler yönetime el koyuyorlar, affedersiniz gasp ediyorlar ve ardından da kendi programlarını uygulamaya başlıyorlar”* (Mehmetov 2009: 610) demiştir.

⁸ Konu hakkındaki arşiv belgeleri için bkz. **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)**, haz. Abuzer Tayfur, Ayşe Erol, Ahmet Şahin, Bilge Kaya, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28, Ankara 2001.

Bolşeviklerin tüm baskılarına rağmen Azerbaycan halkı, zaman zaman ayaklanmalar çıkarmıştır. 1923'e kadar büyük çaplı 53 ayaklanma gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmalar arasında Terter Ayaklanması oldukça önemlidir. 21 Mayıs 1920'de gerçekleşen isyanda, XI. Kızıl Ordu mensubu 80 süvari öldürülmüştür. Ayaklanma daha sonra Berde bölgesine de sıçramıştır. Ancak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki en büyük isyan Gence İsyanı'dır. Rus askerlerinin 25/26 Mayıs gecesi Türk garnizonuna baskın yapmasından dolayı başlayan isyan, ordu mensuplarının ve halkın katılımıyla şiddetlenmiştir. Sayıları 12 bini bulan isyancılar 600 kadar Bolşevik askerini esir almıştır. General Mirza Kaçar, General Cevat Şihlinski ve Albay Cihangir Kâzimbeyov'un komutasında 1.800 Azerbaycan Millî Ordu mensubunun katıldığı isyan 31 Mayıs'ta Bolşevik ve Ermenilerin ortak çabasıyla bastırılmıştır. İsyanın sona köyleri basan Ermeni silahlılar yüzlerce insanı katletmişlerdir. İsyanın altı büyük komutanı idam edilirken, 76 subay Nargin Adası'na sürgün edilmiş ve burada kurşuna dizilmişlerdir (Mehmetov 2009: 613). 53 büyük isyanın yanı sıra köylerde ve kasabalarda meydana gelen isyanların sayısı 1000'den fazladır. Bu isyanlar genelde Bolşevik idarecilerin görevden alınıp yerine başkalarının tayin edilmesiyle son bulmuştur. İsyanların yeterince etkili olamamasında; toplumun isyan hareketine top yekûn katılmaması, Ermenilerin Bolşeviklere destek vermesi ve ülke içindeki bir takım sorunlar etkili olmuştur. Bunun dışında halkın bağımsızlığa tam olarak inanmamasının da etkisi vardır. Azerbaycan'da içişleri, maliye ve dışişleri bakanlığı yapmış Mehmet Hasan Hacınski bile; *"bizim yüzyılda Azerbaycan gibi küce ülkelerin bağımsızlığından söz edilemeyeceğinden emindim"* (Kasımlı 2006: 32) demiştir. Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın da nazarından kaçmamış, olaylardan duyduğu rahatsızlığı 14 Ağustos 1920'de Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada şöyle dile getirmiştir:

"İngilizlerin mütemadi gayretleri ve teşvikleri eseri olarak, İngilizlere bendelik etmekle zevk alan Azerbaycan'ın Müsavat hükümeti ve bu hükümetin hempalarının teşvikatiyle, şüphe yok Gürcülerin ve Ermenilerin dahliyle, ordunun Bolşevik ordusunun tamamen gerilerine düşen Gence havalisinde Azerbaycan'ın muhalif kuvvetleri tarafından bir irtica vücude getirildi. Bu hadise üzerine on birinci kolordu kumandanı Ermeni ve Gürcü hudutlarında bulunan kuvvetlerin kâffesini çekti ve bunlarla tatili musamahat etti ve topladığı kuvvetlerle yirmi iki Mayısta Gence'de isyan eden kuvayi muhalife aleyhine hareket etti ve onları kamilen tedip ve tenkil etti." (TBMM ZC. I/3, İ:48: 7).

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan'da yaşanan olaylardan oldukça rahatsız olmuş ve bu olayların Türk-Rus ilişkilerini bozabileceğinden endişe etmiştir. Ancak Müsavat Partisi'ni İngilizlere uşaklık etmekle suçlayan Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan'da yaşanan hadiselerden⁹ tam anlamıyla haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Yine aynı meclis konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, Nuri Paşa'yı da sert bir dille tenkit etmektedir. Bu eleştirinin sebebi, Nuri Paşa'nın 9 Ağustos 1919'da Batum cezaevinden kaçırılmasından (Karaköse 2012: 299-300) sonra Sovyet Rusya aleyhindeki faaliyetleridir. Nuri Paşa'nın 1918'de Bakü'yü Ermeni ve Bolşeviklerden kurtarmış olması, Sovyet Rusya nezdinde onun hakkında oldukça olumsuz tasavvurlar yaratmıştır¹⁰. O dönem Sovyet Rusya, bu konuya müdahil olması için Alman hükümetine bile çağrı yapmıştır (Kurat 2011: 544). Böyle bir geçmişe sahip olan Nuri Paşa'nın Türk-Rus ilişkilerini bozabileceğini düşünen Mustafa Kemal Paşa, yaptığı eleştiri ile bir bakıma BMM hükümetinin hadiselerle alakadar olmadığını ispata çalışmaktadır.

Moskova İtilafnâmesi'nden önce ve sonra yaşanan sorunlar, Türk ve Rus hükümetlerini gizli bir ittifak kurma konusunda engellemiştir. İki ülkeyi de tehdit eden ortak düşman, bu yakınlaşmayı hızlandırmıştır. Bazı olumsuzluklara rağmen, millî mücadele döneminde iki devlet arasında yüzyıllardır süre gelen ilişkilerden farklı olarak önemli bir yakınlaşma gerçekleşmiştir. Bunda Mustafa Kemal Paşa ve Lenin'in rolü önemlidir. Mustafa Kemal Paşa döneminde Türkiye, dış politikada Sovyet Rusya'yı ana unsur olarak görmüştür. Lozan görüşmelerindeki boğazlar konusunda Türkiye'nin tavrı bunu ispatlamaktadır.

Azerbaycan ise kısa süreli bağımsızlığın ardından tamamen Sovyet Rusya'nın egemenliğine girmiştir. Azerbaycan'da yaşanan olaylar, Bolşeviklerin barış ve kardeşlik bildirimlerinin bu topraklarda işlevsel olmadığını kanıtlamaktadır. Ayrıca, devrimden hemen sonra, tüm toplumlara kendi kaderlerini tayin etme hakkını tanıyacaklarını belirten Bolşevikler, kısa zamanda güçlenerek, milletlerin geleceğini belirleyecek tek merciinin kendileri olduğunu göstermişlerdir. Bu karar mekanizması adı altında halkları sömüren Sovyet Rusya, sömürgecilik konusundaki kararlılığını ilerleyen yıllarda daha da şiddetlendirerek tüm dünyaya ilan etmişlerdir.

⁹ Azerbaycan hadiseleri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, **Azerbaycan'da Kızıl Soykırım**, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁰ Nuri Paşa ve Azerbaycan'daki faaliyetleri ile ilgili bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayınları, İstanbul 2014.

Sonuç

XX. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde, eski dönemlere kıyasla daha farklı bir şekil alan Türk-Rus ilişkileri, iki toplumun ortak kaygılarının sonucudur. Karadeniz'in iki büyük ülkesi, I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu sonuçlar neticesinde emperyalist tehdidi karşılarında bulmuşlardır. Bu tehdit iki ülke için de birbiriyle uzlaşmayı ve ortak hareket etmeyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Türkiye'nin ateş çemberinden geçtiği bir sırada, uzun yıllar savaş halinde olduğu Rusya gibi bir devlet ile gizli ittifak kurması, bu devletten maddî ve askerî yardımlar alması, bağımsızlık mücadelesi için son derece büyük bir şans olmuştur. Rus yardımları, millî mücadelenin sonucunu doğrudan etkileyen bir faktördür. Bu dönemde Türk bağımsızlık savaşı, Rus kamuoyunun en çok dikkat gösterdiği konuların başında gelmekteydi. Emperyalizme karşı her daim mücadele edeceğini belirten Sovyet Rusya, Anadolu'daki anti-emperyalist savaşa büyük destek veriyordu.

Ancak, Anadolu'daki emperyalist politikalara karşı çıkan Bolşevik Hükümeti aynı hassasiyeti diğer ülkeler için göstermemekteydi. Bu ülkelerin başında ise Azerbaycan geliyordu. Rusların eski güçlerini toplamaya başlar başlamaz tekrar sömürge faaliyetlerine girişmeleri, sosyalist ideolojinin temel taşlarından biri olan emperyalizme karşı savaşmak konusunda ne kadar samimiysiz olduklarını göstermektedir. Kaldı ki Bolşevikler, halklara bağımsızlık tanıdıkları dönemde bile Bakü üzerinden ellerini tam olarak çekmemişlerdir. Rusların bu tutumu, onların Türk bağımsızlık mücadelesinde kendi korku ve endişelerinden dolayı Ankara Hükümeti'ne yardım ettiklerini ispatlamaya yeterlidir. Ruslar ayrıca, Anadolu'yu kendi ideolojilerini yayabilmek adına uygun bir coğrafya olarak görmekteydi. Bolşevik yetkililer Mustafa Kemal Paşa ile yaptıkları görüşmelerde bu hususu defalarca gündeme getirmişlerdir. Bolşeviklerin en önemli amaçlarından biri, Türkiye'de sosyalist bir devletin kurulmasını ve kendilerine bağlı bir hükümetin iktidara gelmesini sağlayarak Anadolu'yu kendi uydu bölgeleri haline getirmektir. Bu sayede boğazlardan rahatça sıcak denizlere inebilecekler ve yüzyıllardır hayalini kurdukları yayılmacı politikalarını uygulayabileceklerdi. Bu durum göstermektedir ki, Çarlık döneminde hayata geçirilmek istenen Rus istekleri, Sovyet Rusya döneminde de varlığını sürdürmüştür. Tüm bu verilerden yola çıkarak Rusların bu yardımları tamamen emperyalizm ile mücadele etmek adına yapmadıklarını söylemek hiç de zor değil. Rus yetkililerin de Türklerle görüşmelerde sürekli tavizler koparmaya çalışması, hatta Ermeniler için toprak talebinde bulunmaları da tezimizi ispat etmek için kâfi olacaktır.

Sonuç olarak Ruslar, ister Çarlık döneminde isterse de Sovyet döneminde olsun, daima Kafkasya’da bir egemenlik mücadelesi içine girmişlerdir. Kafkasya’yı kendi arka bahçesi olarak görme ideolojisi, Çarlık Rusya döneminde olduğu gibi Bolşevik Rusya döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Onların Ermeni savunuculuğu da aslında bu stratejinin bir parçasıdır. Bir Ermeni devleti kurarak, bu devleti hem Türkiye’ye hem de Azerbaycan’a karşı tampon bölge olarak kullanmayı amaçlamışlar ve bunu da başarmışlardır. Ermeni çetelerinin Azerbaycan’ın farklı coğrafyalarında gerçekleştirdiği katliam faaliyetleri de yine Rus desteklidir. Rusların başta Azerbaycan olmak üzere, Kafkasya konusundaki plan ve projeleri bugüne ışık tutması açısından da oldukça önemlidir. Rusların Kafkasya politikalarının son halkası olan Karabağ meselesine de bu açıdan bakmak daha doğru bir yaklaşımdır.

Kaynakça

A. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 930. 01. 5. 80. 1.

BCA, 930. 01. 2. 27. 1.

B. RESMÎ YAYINLAR

TBMM ZC, D. I, C.7, Toplanma: 139, (29. 01. 1921).

TBMM ZC. I/9, İ: 11, (24. 03. 1921).

TBMM ZC. I/3, İ: 48, (14. 08. 1920).

C. KİTAP VE MAKALELER

AĞAYEV, Mehman, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

AKYOL, Taha, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2015.

AMANOĞLU, Ebülfez, AHUNDOV, Akif, **Mustafa Kemal Paşa’nın Dostu İbrahim Ebilov**, çev. Yusuf Gedikli Atalay Yayınları, Ankara 2003.

ARAS, Tevfik Rüştü, **Atatürk’ün Dış Politikası**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK Yayınları, Ankara 1997.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, haz. M. Ali Ayyıldız, İtalic Yayınları, Ankara 2010.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, c. I, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 1999.

AYIŞIĞI, Metin, **Belgelerin Işığında Milli Mücadele Tarihimiz**, Sentez Yayınları, İstanbul 2014.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), haz. Abuzer Tayfur, Ayşe Erol, Ahmet Şahin, Bilge Kaya, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 28, Ankara 2001.

AZİZ, Boran, **Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımını**, çev. Sebahattin Şimşir, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

BAL, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayınları, İstanbul 2014.

ÇOLAK, Özlem, **Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)**, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.

ERDEM, Hamit, **Mustafa Suphi Bir Yaşam Bir Ölüm**, Sel Yayıncılık, İstanbul 1999.

GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1998.

GÜRÜN, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK Yayınları, Ankara 2010.

HARTILL, Leonard Ramsden, **Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922**, çev. Sipahi Çataltepe, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, c. III, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

KARAKÖSE, Nejdet, **Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

KARDAŞ, Abdulaziz, **"I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)"**, (ASOS JOURNAL) *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 176-192

KARDAŞ, Abdulaziz, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Van'da Madencilik Çalışmaları (1900-1980)**, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara 2017.

KASIMLI, Musa, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, 1920-1945**, çev. Ekber N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

KESKİN, Aksel, **İmparatorluktan Cumhuriyete Ali Fuat Paşa**, Paraf Yayınları, İstanbul 2013.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, BERGE, Metin, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, TTK Yayınları, Ankara 2011.

KURAT, Akdes Nimet, *“Sovyetler Tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya Atfedilen Ashında Olmayan 26 Nisan Tarihli Mektuba Dair”*, **Türk Kültürü Dergisi**, S: 99, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, 189-193.

McCARTHY, Justin, *“Kim Başlattı”*, **Ermeni Soykırımı İddiaları Yanlış Hesap Bağdat’tan Dönünce**, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2009.

MEHMETOV, İsmail, **Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, çev. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

METE, Bilge, **Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki**, Toroslu Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2003.

MİKAIL, Elnur Hasan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)**, Derin Yayınları, İstanbul 2014.

NALBANTOĞLU, Muhittin, **Rus Yarbayın Ağzından Türklere Karşı Ermeni Vahşeti Dün Türkiye Bugün Azerbaycan**, Toker Yayınları, İstanbul 2009.

NUR, Rıza, **Dr. Rıza Nur’un Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

ÖCAL, Enver Emre, **Kâzım Karabekir’in Eserlerinde Doğu Sorunu**, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

PERİNÇEK, Mehmet, **Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, c. I, TTK Yayınları, Ankara 2000.

ŞAMSUTDİNOV, A. M., **Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918-1923)**, çev. Ataol Behramoğlu, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1999.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yayınları, İstanbul 2006.

ŞİMŞİR, Sebahattin, **Azerbaycan'da Kızıl Soykırım**, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

ŞİMŞİR, Sebahattin, **Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. IV, MEB Yayınları, Ankara 1991.

TANSU, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk**, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

TUNCER, Hüner, **Atatürkçü Dış Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

VANDOV, Dimitir, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

YERASIMOS, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Millî Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.